

Ermeni Kilise ve Kurumlarının XIX. Yüzyılda Fiziki Genişleme Çabaları ve Osmanlı Devletine Yansımaları

Meral Şahin*

Özet

XIX. yüzyılda adına Ermeni Sorunu denilen bir hareket başlamıştır. Bu sorunla beraber Ermeni terör olayları ivme kazanmıştır. Osmanlı Devleti, gayr-i Müslim abalisine son derece hoşgörülü davranarak, onlara din, dil, ırk, mezhep v.b. konularda geniş hak ve ayrıcalıklar vermiştir. Osmanlı Devleti'nin geçmişten beri gelen hoşgörülü politikaları Ermeni kilisesi tarafından görmezden gelinmiştir. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kiliseler, beraberlerinde inşa edilen çan kuleleri, okullar, hastaneler v.b., gibi kurumları aracılığı ile Ermeni bağımsızlık hareketlerine destek vermek amacıyla siyasi ve ideolojik birer merkez durumuna gelmişlerdir. Mevcut kilise yapılanması yeterli olduğu halde, daha fazla taviz kopartmak ve Osmanlı Devletini batı kamuyoları karşısında zor durumda bırakmak için ardi arkası gelmeyen isteklerde bulunmuşlardır. İhtiyacı karşılayabilen mevcut ibadethaneler genişletilmiş, bir kısmı yakılarak tekrar yeniden inşasına zemin hazırlanmış, bir kısmına yeni çan kuleleri eklenmiştir. Kilise yapılanması içerisinde, Ermeni mezheplerinin

kendi aralarındaki dini görüş ayrılıkları da bu dönemde iyice su yüzüne çıkmıştır.

Anabtar Kelimeler: Kilise, Çan Kulesi, Terör, Ermeni, Osmanlı Devleti

Osmanlı Devleti toprakları içerisinde yaşayan Ermeni yurttaşlarımız, genel anlamda XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bağımsız bir Ermeni Devleti kurmak, bu devleti mevcut Ermenistan ile birleştirmek, buradan büyük Ermenistan Devleti idealine ulaşmak üzere çalışmalarını yoğunlaştırmışlardır. Ermeni kökenli ayrılıkçılara göre bu bir Ermeni milliyetçiliği davasıdır. Fransız devriminden sonra böyle davranmak bir anlamda zorunlu olmuştur, biçiminde algılamaktadırlar¹.

Hınçak komitesi, İzmir, Halep, İstanbul gibi büyük kentlerde temsilciler bulundurur. 1889'da örgütlenmesini tamamlar. 1890'da Hınçak üyelerinin kışkırtmasıyla Erzurum'da bir ayaklanma patlar. Çeşitli yörelerde olaylar meydana gelir. İstanbul'da silahlı eylemciler Patrik Aşıkyan'ın öncülüğünde şikâyetlerini dile getirmek üzere Bab-ı Ali'ye doğru yönelirler. Fakat eylemciler dağıtılırlar. Patrik, I. Horen Aşıkyan², medeni davranış-

(*) Afyon Kocatepe Üniversitesi Rektörlüğü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölüm Başkanlığı Okutmanı, msabın@aku.edu.tr Afyonkarabı-sar.

- (1) Osmanlı Devletinin Ermeni yurttaşlarımıza gösterdiği geniş hoşgörü, dil, din, temel insan hakları gibi haklar ne kadar geniş olursa olsun, Ermeni halkı dışında bir kısım radikal unsurlar geçmişte yok sayarak bu konuda Osmanlı Devletini suçlamayı kendilerine görev addetmişlerdir. Bu konu da bazı, Ermeni asıllı yazar ve tarihçiler ile devlet ve siyaset adamlarında yaygınlık kazanmış olan görüş, Osmanlı Devleti içerisinde ne kadar rahat ve huzurlu yaşarlarsa yaşasınlar, Osmanlı Devleti Ermeni asıllı yurttaşlarımızı baş tacı yapsa bile temelde bu düşüncelerinden vazgeçmemişler, milliyetçilik duygusu ile kalkıştıkları terör hareketlerini bile meşru göstermişlerdir. Bu konuda benzer düşüncede olanlar hakkında bkz., Dünya çapında Ermeni kültürünün korunması kararlığında olduğumuzu bütün dünyaya göstermek istiyoruz, biçiminde yayınladığı önsözleriyle, Garegin Pasdermajian-George Nasmyht, *Why Armenia Should be Free*, Hairenik Publishing Company, Boston, 1918; V.H. Kurkjian, *A History of Armenia*, New York, 1959; J.G. Moskoffian, *Independence for Armenia*, New York, 1919.
- (2) 74. Ermeni Patriğidir (1888-1894), Türkiye Ermenileri patriklerinden. Asıl adı Khoren Aşıkyan'dır. Harutyun Vehabedian'ın ölümü üzerine yerine geçti. Bunun zamanında 1890 tarihinde Erzurum'da kanlı bir isyan çıkartıldı. İsyanda masum Müslüman halkın kanı akıtıldı. Bunu Kumkapı Mitingi, Merzifon ve Kayseri isyanları takip etti. Patrik Aşıkyan, ermeni çetelerin bu eylemini tasvip etmiyordu. Bu sebeple ermeni militanların hedefi oldu. Yaptıkları bir toplantıda Diyarbakırlı Agop isminde birisini patriği öldürmekle görevlendirdiler. 25 Mart 1894'de patrikhane kilisesi avlusunda düzenlenen saldırıdan yaralanarak kurtuldu. Bu hadise üzerine Koren Aşıkyan istifa etti. Aşıkyan'ın yerine bir çeteci olan İzmirliyan patrik seçildi. Bu olaylardan sonra birbirleriyle yüzyıllardır problemsiz yaşayan insanlar karşı karşıya getirildi. Bkz., Hüdavendigar Onur, Ermeni Portreleri, Burk Yayınları, İstanbul, 2000, s. 46.

ları nedeniyle eleştirilmektedir. Daha sonra bir suikasta hedef olacak ve görevinden istifa edecektir³. Yine Patrik Ormanyan 19 Ocak 1903 tarihinde bir Noel ayını sırasında kilise iç çatışması nedeniyle yaralanacaktır⁴.

Ermeniler gelişen milliyetçilik hareketlerinin etkisinde bağımsızlıklarını kazanmak için Hınçak ve Taşnak milli teşkilatlarını kurdu. Bu teşkilatların yöntemleri ve amacı önce Müslümanlarla Ermenileri birbirine düşürmek, isyan çıkarmak ve böylece Avrupa devletlerini silahlı müdahaleye zorlayarak, onların müdahalesi ve yardımı ile Doğu Anadolu'da Ermeni Devleti kurmaktı. Bunu yapmak için ise en önemli metodları, terördü. Çünkü terör, onlara göre, Ermeni halkının korunmasının ve onların Hınçak programına güven duymasının bir metodu idi⁵. J. Missakian, bu konuda hiç taviz verilmemesi gerektiğini ifade eder⁶.

Kilise, belki de milli duygulardan bile önde gelen bir mefhumdu. Ermeni milletinden, Ermeni devletinden, Ermeni Tarihinden değil Ermeni Kilisesinden, Ermeni Kilisesi devletinden bahsetmek daha doğru olur. Ermeni kilisesinin mevcudiyetini koruyabilmesi için bir kuvvete, bir devlete ihtiyacı vardır. Ermeni devleti fikrini doğuran Ermeni milleti değil, Ermeni kilisesidir⁷.

Ermeniler başta doğu ve güneydoğu Anadolu bölgesi olmak üzere terör hareketlerine kalkışmakla halk üzerinde terörün gücünü kullanarak etkin olmayı amaçlamaktaydılar. Bunu yaparken bir taraftan da Ermeni patrikhanesinin bulunduğu İstanbul'da ses getirici eylem ve hareketlerde bulunmakta zorunlu idi. Bu konuda da onlara gereken desteği başta Rusya olmak üzere diğer batılı devletler vermeye hazırdılar. Görülüyor ki, İstanbul Ermeni patrikhanesi eylemcilerin yönetim merkezi olmayı sürdürürken bunun Anadolu'daki uzantısı olan kiliseler aracılığıyla propaganda faaliyetleri hiç durmaksızın yürütülmeliydi.

Hınçak ve Taşnaksutyun komiteleri 1890 tarihinde Erzurum'da 1894 tarihinde ise Samsun'da isyan çıkartırlar. 1905'te Taşnaklar, yeni bir isyan başlatırlar. İsyân Amasya, Sivas, Tokat, Muş ve Van'a yayılır. Komite-ler, isyanı yaymaya ve sertleştirmeye çalışırlar. 1905-1906'da Ermeni komitelerinin manevraları, Kürtlerle Ermeniler arasında bir düşmanlık yaratmayı başarır. Hiç bir reform bunu önleyebilecek gibi görünmemektedir. Üstelik 1909-1910 yıllarındaki yeni karışıklıklar sırasında, Ermeni önderleri Osmanlı birliklerine açıkça saldırıya başlarlar. 21 Haziran 1903 tarihinde Batum'da Ermeni kiliselerinin mal ve mülklerine Osmanlı hükümeti tarafından el konulur. Bu tarihten iki yıl sonra Batum'da 6 Şubat 1905'te katliamlar başlar ve bunlar Eri- van, Nahçıvan, Şusa ve Kossak'ta da devam eder⁸. Ermeni Gregoryen (Apostolik) Kilise- si, dinî görevleri yanında, kendisini millî bir otorite ile de mücehhez kılmıştır. Bu sebeple, tarihî süreci içinde Ermeni toplumunun hayatında pay sahibi olduğunu ileri sürerek, aktif bir rol oynamışlardır. Mezhep ayrılıkları sebebi ile zulmü, dindaşları olan Ortodokslardan gören, Selçuklu İmparatorluğu ile Osmanlı İmparatorluğu dönemlerinde müreffeh bir hayata kavuşan Ermeniler, XIX. yüzyıl

(3) Gaston Gaillard, *Türk-Ermeni Sorunu*, (Çev: Nuri Bilgin) Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Grubu Yayınları, İzmir, 2003, s. 5-6; İlk saldırı 1890 yılında Kumkapı Ermeni Patrikhanesi'nde meydana gelmiştir. Temmuz ayında, Kumkapı Ermeni Patrikhanesi'nde ve kilisesinde Pazar ayını yapılırken Vanlı Artin Cangılıyan, kilisede ruhanî memurların ayinlerini gerçekleştirdiği yere çıkarak daha önce hazırladığı kâğıdı okumaya başlamıştır. Başpapaz Sükyas Efendi onu kolundan tutup indirmeye çalıştığı, bu sırada iki el ateş etmiş, orada bulunan arkadaşlarıyla beraber Patrikhane'ye giderek, Patrik Efendi'nin odasını basmıştır. Patriğe hitaben "Şimdi önümüze düşüp bizi Yıldız Sarayı'na götürüceksin. Yoksa biz de öleceğiz, seni de öldüreceğiz.. Elimden revolveri alan Sükyas Efendi'yi de öldüreceğim" diye bağırıp, çağırarak ve birtakım hareketlerde bulunarak, Patrik efendiyi aşağı itmiş ve bir arabaya bindirip götürmekte iken asker ve polisün müdahalesiyle patrik ellerinden alınarak kurtarılmıştır. Bkz., Recep Karacakaya, "Ermeni Terörünün Farklı Bir Boyutu", *Stratejik Öngörü Dergisi*, TASAM, Sayı: 7, İstanbul, 2005, s. 104.

(4) İstanbul Ermeni Patrikhanesi, 76. Patriğidir (1896-1908). Bkz., Vağarşag Seropyan, "Mağakya Ormanyan", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul, 1994. c. VI, s. 140.

(5) Louise Nalbandian, *Armenian Revolutionary Movement*, (The Development of Armenian Political Partie through the Nineteenth Century), University of California Press, 1963, s. 110.

(6) Jirair Missakian, *A searchlight on the Armenian Question (1878-1950)*, Michegin University Press, 1950.

(7) Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, 5. Baskı, Rüstem Yayınları, Mart, 2001, s. 45.

(8) Gaston Gaillard, *Türk-Ermeni Sorunu*, (Çev: Nuri Bilgin) Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Grubu Yayınları, İzmir, 2003, s. 8.

sonlarında kiliselerinin riyasetinde teröre başladılar ve kanlı eylemler gerçekleştirdiler. İki buçuk milyon Müslüman Türk ve Kürt, Ermeni ruhanîlerinin yönettiği terör örgütleri tarafından vahşice katledildi⁹.

Misyonerler boş durmamakta ve sürekli olarak idealize ettikleri mezheplerin yayılması için yoğun çabalar içerisine girmektedirler. Erzurum'da bir Ermeni kilisesinin kapısına Ortodoksluk mezhebini benimsemeleri ve bu mezhepten ayrılmamaları gerektiği konusunda bir ilan yapıştirıldığına¹⁰ ilişkin, gelen haberler üzerin olayın tetkik edilerek Erzurum'da Ermeni Kilisesi'ne asılan ve heyecana sebep olan propaganda yazısı¹¹ ve bu konuda Rusya'nın bir bağlantısının ve ilgisini bulunup bulunmadığının araştırılması¹², Rusya sefaretiyile ilgili bağlantılarının olup olmadığı konularında ayrıntılı bilgi verilmektedir¹³. Benzer metinler, Galata'da bulunan Ermeni kilisesi kapısına da asılmış bu konuda tahkikat başlatılarak durum soruşturulmuştur.

Osmanlı Devleti'nin sadık teb'ası olan Ermeni yurttaşlarımız kiliselerinin ve çan kulelerinin yapımında, onarımında, benzeri tadilatların gerçekleştirilmesinde, kendi kilise iç hukukunun verdiği kararların Osmanlı bürokrasisi tarafından onaylanmasını müteakip serbestçe ve rahatlıkla bu iş ve işlemleri gerçekleştirmişlerdir.

Anadolu'nun pek çok yerinde okul ve hastane açmış olan Amerikan misyonerleri Ermenileri bu yönde teşvik ediyorlardı¹⁴. Kiliselerin yanında hastane ve okul açmak, Müslüman halk nezdinde sıcak karşılanmaktaydı. Belki ve bu düşüncenin etkisiyle Müslüman nüfus Ermenilere ve misyonerlere daha sıcakkanlı bakacaktı.

Anadolu'daki kiliseler ve beraberinde inşa edilmek istenen çan kuleleri, hatta beraberinde hastane, okul v.b. türden kurumlar açarak, Ermeni siyasi hareketinin öncülüğünü ve lojistik desteğini sağlayarak Anadolu'da amaçlarına ulaşmaya çalışmışlardır. Oysaki Osmanlı Devleti'nin sadık teb'ası olan Er-

meni yurttaşlarımız kiliselerinin ve çan kulelerinin yapımında, onarımında, benzeri tadilatların gerçekleştirilmesinde, kendi kilise iç hukukunun verdiği kararların Osmanlı bürokrasisi tarafından onaylanmasını müteakip serbestçe ve rahatlıkla bu iş ve işlemleri gerçekleştirmişlerdir. Ermeni kilise ve çan kuleleri inşa, tamir, onarım ve bakımı Osmanlı Devleti'nin sorumluluğunda bulunmakta idi. Ermeni cemaatinin dini yaşamlarını serbestçe

(9) Erdal İter, Ermeni Kilisesi ve Terör, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Ankara, 1996. <http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale46.html>.

(10) BOA., DH.MUI., Dosya No:12/-3, Gömlek No:8, Tarih: 19/ Za/1327 (Hicri).

(11) Sevgili vatandaşlar! Ecdadınızı tehattur ediniz, olmasın ki bizler de onları ta' kib ederek silsile-i Ermeniyân ile zâtlarımızı dünyâdan semâya nakledeyim. Nitekim gözlerimiz Adana ile mahâll-i sâireyi görüyor. Eğer biz kendimizi halâs etmek arzu edersek Polegenia kânûnunu kabul etmemiz iktizâ eder; bizi tahlis edecek olan vâsita-i yegâne yalnız odur. Bu husûs için kat' iyyen mükedder olmayınız. Zirâ Polegenia kânûnu bizim kânûnumuzdur, hiçbir fark yoktur. Çünkü o da Hristiyândır. BOA., DH. MUI. Dosya No:12, Gömlek No:3-8-4.

(12) "...Erzurum'da Ermeni Kilisesi kapısına şâyân-ı dikkat ve ehemmiyet bir yâfta yapışdırılarak mündericâtının Ermenilere Adana hâdisesini ihtâr ile berâber "Polegenia" kânûnunu kabul etmeleri tavsiyesinden ibâret olduğu ve bu nâm "Açmiyazın" Ermeni Katogigosluğu ile Rusya Hükûmeti arasında mün' akid bir nevi' Ortodoksluk mukâvele-i mezhebiyesine âlem olup şu hal bu yâfta mes' elesinde Rusya General Konsoloshânesi'nin pek yabancılığını gösterdiği gibi öteden beri Rus Konsolosu Mösyo Dosekrapyapın'ın Ermenileri heyecâna düşürecek sûretde idâre-i lisân etmekte olduğu hakkındaki rivâyete de te' yid ve takviye eylemekte olduğuna..." Bkz.; BOA., H.MUI., Dosya No. 12, Gömlek No.,3-8-3, Tarih: 7 Şaban 1327.

(13) "...Buraya muvâsalet-i çâkerânemden üç gün evvel Ermeni Kilisesi kapısına şâyân-ı dikkat ve ehemmiyet bir yâfta yapışdırılmış olduğu bu gün bi't-tesâdüf haber alınması üzerine hemen tahkikat-ı lâzimeye şürû' edilerek mezkûr yâftanın elde edilen sûret-i mütercemesi leffen hâki-pây-i âli-i nezâret-penâhîlerine arz u takdim kılındı. Mütâla' asından muhât-ı ilm-i âli-i fahimâneleri buyurulacağı üzere yâftanın mürettibleri Adana hâdisesi-i ahîresini ihtâr ile Ermenilere kendilerini halâs için Polegenia kânûnunu kabul etmelerini tavsiye ediyorlar. Hâtır-ı çâkerânemde kaldığı üzere Polegenia Ortodoksluk demek olup Ermenileri Ortodoks mezhebine idhâl etmek maksadyla birkaç sene evvel Açmiyazın Ermeni Katogigosluğu ile Rusya Hükûmeti arasında akd ve Rusya çanı tarafından tasdik edilen bir mukâvelenâme-i mezhebiyeye âlem olmuştur. Şu hâl, yâftanın Rusya General Konsoloshânesi'ne pek bigâne olmadığını imâ etmekle berâber General Konsolos Mösyo Dosekrapyapın'ın Ermenileri tehyic ve igfâl edecek sûretde idâre-i lisân ettiği tevâtüren sâbit olması bu zannı te' yid ve tekviye etmektedir. Bâ-husûs ihtilâl-i askerî esnâsında Fransa ve İngiltere konsoloshânelerine her mürâca' at eden kabul olunduğu halde rusya Konsoloshânesine hiçbir ferdin kabul edilmesi ve konsoloshâne müntesiblerinin Ermeniler hakkında sû-i mu' âmele melhûz olduğuna dâir neşriyâtda bulunmuş olmaları da ayrıca câlib-i nazardır. Ahvâl-i ma' rûzaya râğmen merkez-i vilâyet ve mülhakâtda müslümân ve Ermeni unsurları arasında mücib-i endişe olacak derecede mübânenet-i fikriyye bulunmayıp bu bâbda imkânın müsâid olduğu derecede müteyakkız tavır alınmadığından her türlü ihtimâl hâricinde bir hâl vukû' u tasavvur edilebile esbâb-ı mâni' asının zuhûrundan evvel istihâl edilebileceği ümid-i kavîsinde bulunduğum ma' rûzudur. Ol bâbda emr u fermân hazreti men-lehî'l-emrindir. Erzurum Valisi Bkz., BOA., DH. MUI., Dosya No. 12-3, Gömlek No. 8-8, (Tarih: 18 R 1327).

(14) G.H., Chopourian, *The Armenian Evangelical Reformation*, Causes and Effects, New York, 1972. Ayrıca bkz., Sina Akşın, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi*, İmaj Yayıncılık, 3. Baskı, Ankara, 1998, s. 39.

sürdüremelerine imkân tanıyan devletin, izin vermede sorun yaratmadığı, ancak Ermeni cemaatinin bu izinleri alarak siyasi ve ideolojik davrandığı ortaya çıkmaktadır¹⁵.

Osmanlı hukuk sisteminde bir yer sulh ile fethedilmişse, oradaki kilise ve benzeri ibadethaneler halleri üzerinde bırakılmakla, birlikte yeni kilise ve havra inşa edilmesi yasaktır. Ancak fetihten önce var olan ibadethanelerin tamirine izin verilebilmekteydi. Bir tapınağın bir yerden bir başka yere nakledilmesine ise, yeniden inşa sayılacağı için izin verilmiyordu. Fakat tamamen yıkılmış kiliselerin eskisi gibi olmak şartıyla yeniden inşası mümkündür. Tartışmalı olmakla birlikte çoğunluğu Müslüman olmayanlardan oluşan köylerde yeni kilise ve havra yapılmasında bir sakınca yoktur. Ancak Şeyhülislam Ebussuud Efendi fetvasıyla zımmilerin ve Müslümanların karışık olduğu köylerde zımmilerin yeni kilise yapamayacağını belirtir¹⁶. Zımmiler kiliseleri tamamen yıkıldığında veya yandığında veyahut herhangi bir şekilde tamire muhtaç hale geldiğinde yeniden yapabileme ve onarabilme hakkına sahip olmakla birlikte, Osmanlı hukukunda bunun için önceden padişahın izin almaları gerekiyordu. Osmanlı padişahları çeşitli zamanlarda verdikleri fermanlarla zımmilerin ibadethanelerini tamir etmelerine izin vermişti. 1693 tarihinde verilen bir ferman ile Ermenilerin yanmış olan Aya Sıratı isimindeki kiliselerini eski haline uygun bir şekilde tamirine izin verilmişti

Osmanlı devletinde zımmilerin ibadethanelerinin tamirine izin verilirken bunların eski şekliyle aynen yapılmasına çok önem verildiği anlaşılmaktadır. Kilisenin tamirine izin verilmeden önce bir keşif yapıp, kilisenin zımmilere eskiden beri bırakılmış bir kilise mi yoksa yeni bir kilise mi olduğu ve tamirin gerekli olup olmadığı araştırılarak tamir olunduktan sonra bir ilave yapıp yapılmadığını anlamak için karşılaştırmak üzere kilisenin mevcut durumu tespit ediliyordu. Kilisenin tamiri bittikten sonra da kilisenin aynen eskiden olduğu şekliyle tamir edilip her hangi

bir ilave yapıp yapılmadığı ikinci bir keşifle tespit ediliyordu¹⁷. Kiliseler tamir edilirken, her yönüyle aslı gibi olmak zorundaydılar. Örneğin ahşap bir kilise yandıktan sonra bu kez kerpiçten yapılamazdı¹⁸.

Zaman içerisinde, bazı kiliselerin tamir ve bakımlarının yapılmasının gerektiği muhakkaktır. Harap olan, cemaatsizlik yüzünden uzun zaman dilimi içerisinde kullanılmayan bazı kiliselerin zorunlu olarak bakımlarının ve tadilatlarının yapılmasının gerektiği malumdur. Ancak bu tamir ve bakımlar yapılırken özellikle Ermeni sorununun ivme kazandığı son yüzyılda yerli-yersiz, gerekli-gereksiz tamir ve bakım ile tadilat isteklerinin arttığı görülür. Buna rağmen, Osmanlı hükümeti ise bunlar hakkında gerekli izinleri vermektedir.

Anadolu'nun muhtelif yerlerinde kilise çan kulelerinin yapılması için pek çok onay verildiği görülmektedir. Dikkat edilirse Ermeni isyanları bu dönemde artış göstermiştir. Ermeni kiliselerinin başı sıfatıyla, İstanbul Ermeni Patrikhanesi, değişik patrikler döneminde, Anadolu'daki Ermeni terörünü desteklemiş ve işbirliği içerisinde bulunmuştur. Patrikhanenin yönetimindeki, kiliseler ise bütün güçleriyle Osmanlı Devlet yönetimine karşı hangi farklı argüman gerçekleştirebilecekleri konusunda birbirleriyle yarış halinde idiler.

Ermenilerin yaşamlarını sürdürdükleri ve vilayet-i sitte'nin (altı il)¹⁹ illerinden birisini teşkil eden Sivas bunlardan ilk sırada gel-

(15) Nalbandian, a.g.e., s. 111.

(16) T. Tankut Soykan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler-Klasik Dönem Osmanlı Hukukunda Gayrimüslimlerin Hukuki Statüsü*, Utopya Kitabevi Yayınları, Tarih Dizisi, İstanbul, 1999, s. 147-148.

(17) Ahmed Refik, *Onuncu Yüzyılda*, s. 115-118, Nakl. Tankut Soykan, *Gayrimüslimler*, s. 149.

(18) Mehmet Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, Enderun Kitabevi İstanbul, 1993, s. 106, nakl. Tankut, a.g.e., s. 149.

(19) Anadolu'da Erzurum, Sivas, Harput-(Mamuratü'l-Aziz), Diyarbakır, Van, Bitlis illerimizin o günkü Osmanlı idari sistemindeki konumuna göre yer alan altı ilden müteşekkil idari yapı. Aynı coğrafi ve idari yapılanmada 1878 Ayastefanos Antlaşmasınının 16. maddesi ve yine 1878 Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi gereğince Ermeniler lehine ıslahat yapılması maddeleştirilmiş, Ermeni Sorunu Osmanlı Devleti'nin bir iç sorunu olmaktan çıkartılarak, uluslararası bir sorun haline dönüştürülmüştü.

mektedir. Sivas'a bağlı Gümrük nahiyesinde Ermeni Protestan kilisesinin dini ibadetlerini yerine getirebilmek için kilise ve çan kulesi yapımı için istedikleri iznin değerlendirildiği ve yapımı için ruhsat verildiği anlaşılıyor²⁰. Benzer isteklerde bazı Protestan kiliselerinin inşası için değişik zamanlarda benzer izinlerin verilmesi gündeme gelmiştir. Mamuratü'l-aziz(Elazığ)'a bağlı Güllübağ isimli yerde Ermeni Protestan Cemaati için kilise yaptırılmak istenmesi,²¹ Günümüzde Hatay, (Antakya)'ya bağlı Yoğunluk köyünde kilise inşası için gerekli iznin verilmesi,²² Çorum, Sungurlu'da Protestanlar'a ait bir kilisenin yıktırılması ve yeniden inşa edilmesinin istendiği ve iznin verildiği gibi beraberinde bir okulla birlikte yapılmasının sağlandığı,²³ bu türden karşılanan istekler arasındadır.

Sivas vilayeti'ne bağlı Gürün kasabasının Şugul-i Bala Mahallesi'²⁴nde çıkan büyük yangında Surp Agop kilisesinin yanarak harap olduğu mahallenden yazılmakla anlaşılmuş olduğu imarı için istenen iznin verildiği hatta bunun yanında aynı belgeden anlaşıldığına göre, yine Sivas Gürün'de Viran Mahallesi'nde mevcut Surp Kevork Ermeni Kilisesi'nin tamire ihtiyaç duyulduğunun bildirilmesi ile aynı mahallede mevcut olan iki Ermeni okulunun tamirlerinin de sağlandığı görülüyor²⁵.

Şimdi bir il olan 19. yüzyılda Cebel-i Bereket Sancağı'na bağlı Osmaniye'de ihtiyaçtan dolayı bir kilise inşa edileceği arzuhal edilmiş olduğundan Ermeni cemaatinin isteği kabul edilmiş ve bir kilise ile yanında çan kulesi imarına izin verilmiştir.²⁶ Yine Cebel-i bereket sancağına bağlı olan Bahçe kazasının, Hasanbeyli karyesinde Ermeni cemaatinin arzuhali doğrultusunda ahşap bir kilise inşası²⁷ yine aynı köyde miri arazinin tahsis edilmesi ile üzerinde Ermeni cemaati için devletin kendi arazisini bedelsiz tahsis ettiği görülüyor²⁸.

Ermeniler, kilise inşa edilen bölgelerdeki eğitim faaliyetlerini önemsemektey-

diler. Bu önemseme, eğitimin yetiştirilecek Ermeni gençlerin Ermeni bağımsızlık hareketine eleman kazandırma nedeninden kaynaklanmaktaydı. Böyle davranmakla hem dini ve hem de millî Ermeni davası başarıya ulaştırılmış olacaktı. Bununla ilgili bir örnek olayda, Güney illerimizden Adana(Cebeli bereket sancağı)'nın İmraniye kazasına bağlı Çukuranbar²⁹ köyündeki Ermeni Kilisesi'nin bulunduğu alanda bir Ermeni okulu açılması için harekete geçilmiş, nihayetinde aynı kilisenin bahçesi içerisinde bir okul inşasının süratli bir biçimde tamamlanmış olmasına özen gösterilmesidir³⁰. Osmanlı devlet yönetimi batı devletlerinin bu dönemde artan siyasi baskısı karşısında bu izinleri vermek zorundaydılar. Nitekim yıllık vergisini vermek kaydıyla okul açılmasına ruhsat verildi³¹. Ödemiş'in Ermeni Mahallesi'nde Ermeni kilisesine ait arsa üzerinde inşa edilmiş olan Sıbyan Mektebi'nin zemin vergisi ödemesi şartıyla resmi ruhsat verilmiştir. Bugünkü İzmir'e bağlı Ödemiş kazasında, yanında bir Ermeni kilisesi bulunan okulun açılmasına izin verilmesi³², yüzyıl içerisinde artan örneklerdendir.

Develi kazasına tabi Everek kasabasındaki Surp Toros Kilisesi avlusunda vaktiyile ruhsatsız inşa edilen Ermeni Mektebi'nin yalnız kızlara mahsus olmak üzere mevcudiyetinin tasdik edildiği, mezkûr kilise avlusunda ayrıca bir erkek mektebi inşası için de

(20) *Başbakanlık Osmanlı Arşivi=BOA, MV., Dosya No:239, Gömlek No:52, Tarih: 20/Ca/1333 (Hicri).*

(21) *BOA, İ., AZN., Dosya No:48, Gömlek No:1, Tarih: 05/B /1320 (Hicri).*

(22) *BOA, DH.İD., Dosya No:114/-1, Gömlek No:8, Tarih: 04/M /1329 (Hicri).*

(23) *BOA, DH.İD., Dosya No:114/-2, Gömlek No:13, Tarih: 11/N /1330 (Hicri).*

(24) Balak Mahallesi.

(25) *BOA, İ., AZN. Dosya No:54, Gömlek No:14, Tarih: 21/L /1321 (Hicri).*

(26) *BOA, DH.İD., Dosya No:162/-2, Gömlek No:60, Tarih: 17/S /1333 (Hicri).*

(27) *BOA, DH.İD., Dosya No:162/-2, Gömlek No:42, Tarih: 03/B /1332 (Hicri).*

(28) *BOA, MV, Dosya No:235, Gömlek No. 17, Tarih: 14/C /1332 (Hicri).*

(29) Nam-ı diğer Çokaranbar.

(30) *BOA, MV. Dosya No:233, Gömlek No:121, Tarih: 23/Ra/1332 (Hicri).*

(31) *BOA, DH.İD., Dosya No:214, Gömlek No:9, Tarih: 06/C /1332 (Hicri).*

(32) *BOA, İ., MF., Dosya No:22, Gömlek No:1, Tarih: 12/L /1332 (Hicri).*

ruhsat verildiği³³. Feriköyü'nde Papaz odalarıyla kömürlük mahalli dâhil olarak Ermeni Kilisesi'yle bunun bahçesindeki ahşap mektebin mevcudiyetlerinin tasdikinin uygun görülmesi³⁴, bunların yanında bazı Ermeni kiliselerinin bahçesine okul inşa edilmek istendiği görülüyor. Kumkapı'da bulunan Ermeni kilisesi çevresindeki okulun eskimiş olduğu gerekçe gösterilerek yıkılması ve yeniden inşa edilmek istenmesi,³⁵ Rumelihisarı'nda Arpa Emimi Mahallesi'nde bulunan Ermeni kilisesi bahçesine bir okul inşa edilmek istenmesi ve buna izin verilmesi,³⁶ Malakara'da bulunan Ermeni kilisesinin ziyaretçi odasının yıkılarak bunun yerine bir kız okulu inşa edilmek istenmesi³⁷, Galata'da bulunan Ermeni Kilisesi sokağında ayrıyeten arzuhal doğrultusunda bir Rum okulunun yapılmak istenmesi ve buna gereken izin verilmesi³⁸, Bugün Bilecik vilayeti sınırları içerisinde bulunan Söğüt kazasının Mihal Gazi nahiyesine bağlı Muratlı köyündeki Ermeni Kilisesi'nin tamiri ve bitişğinde kilise cemaatinin arzuhalleri doğrultusunda Sıbyan Okulu inşa edilmek istenmesi ve buna izin verilmesi³⁹, Samsun'da Ermeni Mahallesi'nde bulunan Ermeni Kilisesi'nin oldukça harap olduğu iddia edilerek kilise binasının yıktırılmak istenmesi ve yerine yeni bir kilise inşa edilmek istenmesi ile ayrıyeten kilise inşa edilmişken beraberinde bir okulunda yapılması⁴⁰, Yine, Malatya'da çıkan bir yangın ile beraberinde kilisenin kullanılamaz hale gelmesi gerekçe gösterilerek (yangın sonrası oldukça harap olduğu belgeden anlaşılıyor) Ermeni Katolik Kilisesi'nin yeniden en baştan inşa ettirilmek istenmesi ve bu inşaat sırasında okulun dini görevlilerinin kalması için (murahhasa ile ruhbanların ikametine mahsus) yeni binalar yapılmak istenmesi ve bunu gereken izin verilmesi⁴¹, İstanbul Galata semtinde bulunan Ermeni Kilisesinin müstemilatı arasında yer alan Ermeni okulunda ve okulun kimya laboratuvarı bölümünde dinamit imal edildiği şüphesinin artması üzerine okulda inceleme gereği duyulmuş ve dinamit imalinde kullanılan malzemeler ele geçirilmiştir⁴². Nitekim

dini yapılanma içerisinde olduğu ve kolayca aranmayacağı düşüncesiyle kiliselerin yanına birer kız ya da erkek kilise okulu açılmak istenmesi, okulun silah ya da benzeri patlayıcılar yapılmak için paravan olarak kullanılmak istenmesi okulların neden çoklukla açılmak istendiği konusunda kafalardaki soruları arttırmaktadır. İzmir, Karşıyaka'da Ermeni Kilisesi ile bitişğinde erkek ve kız okulları açmak için kilise yönetimi tarafından başvuruda bulunulması ve buna izin verilmesi⁴³, Bandırma kazasının Orta Mahallesi'nde bulunan Surp Minas Kilisesi arsası üzerine Ermeni kız çocuklarına ait bir okul inşa edilmek istenmesi⁴⁴, Adapazarı (İzmit)'de Arslanbey köyünde birer Ermeni Kilisesi ile müstemilatı ve arsasına bir Ermeni okulu açılmak için başvuruda bulunulması ve bunun resmi makamlarca kabul edilmesi⁴⁵, İstanbul, Beyoğlu, Mustafa Çelebi Mahallesi'nde bulunan Ermeni Kilisesi avlusunda ve müstemilatı arasında yer alan Ermeni çocuk kız ve erkek okullarının mevcut binalarının eskidiği gerekçe gösterilerek yeniden inşa ettirilmek istenmesi ve buna gereken izin verilmesi⁴⁶, Sivas'ta Ermeni cemaatinin istekleri doğrultusunda yeniden bir kilise ve beraberinde bir okul inşa ettirilmek istenmesi⁴⁷, Yine Adana'da Ermeni kilisesi arsası içerisinde binanın bitişğine Ermeni

(33) BOA., *DH.İD.*, Dosya No:30/-2, Gömlek No:42 Tarih: 01/C /1331 (Hicri).

(34) BOA., *MV.*, Dosya No:241, Gömlek No:11 Tarih: 11/Ş /1333 (Hicri).

(35) BOA., *İ., MF.*, Dosya No:21 Gömlek No:2, Tarih: 14/N /1331 (Hicri).

(36) BOA., *İ., MF.*, Dosya No:17, Gömlek No:5, Tarih: 09/Z /1328 (Hicri).

(37) BOA., *İ., MF.*, Dosya No:16, Gömlek No:6, Tarih: 16/N /1328 (Hicri).

(38) BOA., *İ., MF.*, Dosya No:15, Gömlek No:9, Tarih: 29/Ca/1328 (Hicri).

(39) BOA., *İ., AZN.*, Dosya No:57, Gömlek No: 6, Tarih: 02/C /1322 (Hicri).

(40) BOA., *İ., AZN.*, Dosya No:54, Gömlek No:11, Tarih: 13/Za/1321 (Hicri).

(41) BOA., *A.MKT.MHM.*, Dosya No:700, Gömlek No:31, Tarih: 21/L /1314 (Hicri).

(42) BOA., *A.MKT.MHM.*, Dosya No:630, Gömlek No:6, Tarih: 21/R /1314 (Hicri).

(43) BOA., *İ., AZN.*, Dosya No:15, Gömlek No:1 Tarih: 01/S /1313 (Hicri).

(44) BOA., *İ., AZN.*, Dosya No:13, Gömlek No:7, Tarih: 08/L /1312 (Hicri).

(45) BOA., *Y.A...RES.*, Dosya No:69, Gömlek No:23, Tarih: 18/Ş /1311 (Hicri).

(46) BOA., *İ., AZN.*, Dosya No:4, Gömlek No:4, Tarih: 06/Za/1310 (Hicri).

(47) BOA., *Y.A.RES.*, Dosya No:55, Gömlek No:66, Tarih: 16/Z /1308 (Hicri).

çocuklarına ait bir ortaokul (rüşdiye) okulu inşa ettirilmek istenmesi,⁴⁸ kilise-okul türünde gittikçe artış göstermiştir.

Güney bölgeleri Ermenilerin, yoğun siyasi çalışmalarının merkezlerinden birisi arasındaydı. Çukurova zengin ve münbit arazi yapısıyla öteden beri gözde bir yerleşim alanıydı. Ermeni halk hareketleri bu bölgede yoğunluk kazandı. Nitekim Kozan'da hem eğitim, hem de kilise yapımına çalışıldığı hakkındaki belgeler bunu göstermektedir. Bu binaların ve müstemilatlarının yabancıların kontrol ve mülkiyetindeki arazilere yapıldığı ve faaliyetlerine buralarda devam edildiği anlaşılmaktadır. Bu kilise ve müstemilatlarına Katolik mezhebi mensuplarının yerleştirildiği ve siyasi faaliyet icra ettikleri görülüyor. Öte yandan, Marunilerde bu faaliyetlerde Ermenilere yardımcı olmaktadır. Ermeni ve Marunî cemaati mensupları bir araya gelecek böylelikle ortamı siyasi amaç ve çıkarları doğrultusunda kışkırtıyorlardı. Bu dönemde farklı mezhep ve cemaatten olsa bile, Osmanlı Devletine karşı olan siyasi ittifakları söz konusu olduklarında bir araya geliyorlardı⁴⁹.

Kozan sancağı sınırları içerisinde yer alan Haçin kasabasında kilise yapılmasına karar verilen Ermeni Katoliklerine ait binanın yapılması için gereken kolaylığın gösterilmesi ve inşa sırasında sorun çıkartılmaması istenmiştir⁵⁰.

Anadolu Ermenileri arasında rastlanılan bir başka olayda, genişletilmesi ve daha büyük olarak inşa edilmesi düşünülen bazı dini yapıların kısmi olarak sadece eskiyen yanlarını tamir ettirmek yerine genel anlamda daha büyük inşa edebilmek için bilerek yakılmasıdır⁵¹. Böyle yapılmakla hem mekân genişletilmekte, hem de küçük bir kısım tamir edilmektense, daha kapsamlı inşaatlar yapılmaktaydı. Adana'ya bağlı Osmaniye kazasında yanan bir cemaat kilisesinin yerine daha büyüğü inşa edilmiştir. Yanıp kül olan Ermeni kilisesinin, inşasının bitmesiyle, açılışını yapmak için resmi ruhsat almak için başvurdu-

ğu görülür⁵². Yine Edirne'de çıkan büyük bir yangında, kale içerisindeki büyük Ermeni kilisesi yanmış ve tamiri için yanındaki mekteple birlikte genişletilmiş olarak ruhsat almak için başvurulmuştur. Oysa yangından önce kilise ve mektep kullanılacak ve gündelik yaşamdaki etkinlikleri karşılayabilecek konumda olduğu gibi, bulunduğu muhitteki dini etkinlikleri ve öğrencilerin okul ihtiyaçlarını karşılayabilecek düzeyde idi, ancak yangın sonrasında aynı yere daha büyük, görkemli bir yapı inşa edilme süreci için genişletilmesi öngörülmüş ve resmîyette de bu şekilde başvurulmuştur⁵³. Benzer bir yangın İstanbul merkezde bulunan Ermeni Patrikhanesinde de organize edilmek istenmişse de, Kumkapı semtinde başlayan yangın, patrikhaneye sirayet etmeden söndürülmüştür. Patrikhane ruhani meclisi yangın söndürme çabalarından dolayı Kumkapı halkına teşekkürlerini ifade eden bir metin yayınlamıştır⁵⁴.

Dikkati çeken bir diğer olay, mevcut kiliselerin eski denilerek yıkılmak istenmesi ve yeniden yerlerine yenilerinin inşa edilmesi sürecidir. Bu konuda dikkati çekecek derecede ve ölçülerde birden bire artış gözlenmektedir. Bu inşa faaliyetleri sırasında

(48) BOA., İ., ŞD., Dosya No:105, Gömlek No:62, Tarih: 09/R/1308 (Hicri).

(49) BOA., Y.PRK.BŞK., Dosya No:41, Gömlek No:70, Tarih: 20/Z/1312 (Hicri).

(50) BOA., İ., AZN., Dosya No:39, Gömlek No:13, Tarih: 07/Ra/1318 (Hicri).

(51) Bugünde benzer olaylar yaşanmaktadır. Sit alanı içerisindeki çivi bile çakılamaz denilen tarihi mekânlar, yangın çıkartmak suretiyle kullanılmaz hale getirilmekte, yerine ise ne yapılmak isteniyorsa onun inşasına başlanmaktadır.

(52) BOA., DH.İD Dosya No:162/-2, Gömlek No:47, Tarih: 11/S/1332 (Hicri); Mamurat'ül-aziz(Harpur) adıyla bilinen bugünkü Elazığ'da Şehruz Mahallesi'ndeki Ermeni Kilisesi'nin yangında harap olmasıyla yeniden inşası için bkz.; BOA., İ..AZN., Dosya No:5, Gömlek No: 13, Tarih: 29/S/1321 (Hicri).

(53) Arşagonyan isimli okulun inşa edilmesi için yapılan başvuru süreci hakkında bkz.; BOA., Y.PRK.A. Dosya No:15, Gömlek No:4, Tarih: 26/Ra/1326 (Hicri).

(54) Kumkapı'daki yangının sürdüğü günlerde halk diken üstünde idi. Bu Patrikhanenin de bulunduğu Kumkapı semtindeki yangın devam ederken, Kazlıçeşme semti ile Sulu manastır Surp Agop kiliselerinde ayin düzenlenmiş, ayın sonrası protesto amaçlı gösteri yapılacağı ihbar alınması üzerine güvenlik güçleri önlem almışsa da ayın sonrası halk olumsuz bir biçimde dağılmıştır. Kumkapı Ermeni Patrikhanesinin bulunduğu bölgede yangının çıkması patrikhaneye karşı yapılmış bir sabotaj izlenimi verilme istenmiş olsa gerektir. Bu konuda bkz., BOA., Y.PRK.ZB., Dosya No:14, Gömlek No:87, Tarih: 04/B/1312 (Hicri); Aynı günlerde, Ermeni kilisesine yakın bir kömür deposunda çıkan yangın çıkmıştır. Bunun için bkz.; BOA., Y.PRK.ZB., Dosya No:14, Gömlek No:20, Tarih: 22/Ra/1312 (Hicri).

eskisinden daha geniş bir yapılanma süreci izlenmekteydi. Mesela vilayet-1 sitte'nin bir yönetim birimi olan Muş sancağına bağlı Kızılağaç köyünde harap olduğu iddia edilen bir kilisenin yıkılmak suretiyle, yerine ise elli arşın ilavede bulunularak inşa edilmesi için talepte bulunulmuş, hükümet de buna izin vermiştir. Esasen, dönemin siyasal gelişmeleri hükümeti izin vermeye mecbur bırakmıştır⁵⁵. Dünya büyük devletleri, Ermeni Sorunu konusunda, Ermenilere açık destek veriyorlar, uluslararası toplantılarda bunu yazılı metin haline de getiriyorlardı. Nitekim önce 1878 tarihli Ayastefanos ve yine aynı yıl imzalanan Berlin Antlaşmalarında bu konu; Ermenistan'dan Rusya askerinin istilası altında bulunup Osmanlı Devleti'ne verilmesi gereken yerlerin boşaltılması, oralarda iki devletin dostane ilişkilerinde zararlı karışıklıklara yol açabileceğinden, Osmanlı Devleti Ermenilerin barındığı eyaletlerde mahalli menfaatlerin gerektirdiği ıslahat ve düzenlemeyi vakit kaybetmeksizin yapmayı ve Ermenilerin Kürtlere ve Çerkezlerle karşı güvenliklerini sağlamayı garanti eder⁵⁶ biçiminde bir madde yerleştirilmişti.

Van vilayetine bağlı, Bayezid sancağındaki tamir ve bakıma muhtaç denilerek yıkılıp, yerine yenisinin yapılması istenilen Ermeni Kilisesi'nin tamamen yıkılarak yerine daha kapsamlı bir kilise yapılması için ruhsat verilmiştir⁵⁷. Yine bir sene sonra Mardin Sancağı sınırları içerisinde bulunan yerleşim yerlerinden Geriviran nahiyesinde Ermeni cemaatinin yazdıkları arzuhaller doğrultusunda bir kilise inşa ettirmek istedikleri ve bunun sonucunda bu inşaata istenen iznin verildiği görülür⁵⁸.

Yine Mardin sancağı Kerburan nahiyesi⁵⁹ merkezinde Ermeni cemaatin dini ibadetlerini yapıp, icra edebilmek için sadece bir oda bile olsa kilise inşa etmek istedikleri, böyle bir talebin gelmesi üzerine durum Şuray-ı Devlet'te görüşülmüş⁶⁰, bunun üzerine bir odanın kiliseye çevrilmesi için izin verildiği görülüyor. Küçük çapta bir ibadethane

açılmasında, yörede yaşayan Ermeni nüfusun sayısının az olması etkili olmuştur. ⁶¹ Bu tür kilise açma, inşası ve tamiri gibi hususlarda titiz davranan ve dikkatli olması gerektiğini düşünen hükümetin izin vermeden önce ne maksatla kilise açılmak istendiğine dikkat ettiği anlaşılıyor. Nitekim Mardin'in bugün bir ilçesi olan Midyat'ta Ermeni Protestan cemaati için inşa edilecek olan kilise inşaatına başlanmadan önce kapsamlı bir tahkikat yapılmıştır. Ermeniler bu tür izin alma süreçlerini batılı kamuoyları nezdinde kendilerine haksızlık yapılmış gibi göstermekteydiler. Osmanlı hükümetinin esaslı inceleme yapmak istemesinin nedeni "hastahane" kavramının insanların zihninde oluşturduğu olumlu izlenim nedeniyle, bilhassa kilise müstemilatı içerisinde bu türden hayır kurumlarının yapılması düşüncesinden kaynaklanmaktaydı⁶².

Benzer kilise inşa, genişletme ve bir kısmının yanına çan kuleleri inşa etme türünden uygulamalara birçok değişik kent, kasaba ve köyden ve değişik türden örnekler verilebilir. Bugünkü Yozgat vilayeti sınırları dahilinde Boğazlıyan ilçesine bağlı İğdeli köyünde Ermeni milletine ait kilise inşası ve beraberinde çan kulesi ile birlikte inşa ettirilmesine

(55) BOA., DH.İD., Dosya No:172, Gömlek No:4, Tarih: 16/R /1332 (Hicri); Bu tarih süreci Ermeni militarizminin ivme kazandığı ve Anadolu'da yaygın bir biçimde terör faaliyetlerini sürdürdükleri bir tarihtir. Köy basmaları, yol kesmeler, toplu cinayetler, adam kaçırmalar, dağa kaldırmalar, ırza geçmeler, Ermenilerin kısmen yoğun oldukları bölgelerde sıradan vaka-i adliyeler haline gelmiştir. Bu süreç ve süreçte yaşananlar, batılı devletlerin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki siyasi ve askeri nüfuzlarını iyice hissettirdikleri bir dönem olarak tarihe geçmişti. 1878 Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarının 16. ve 61. maddeleri, hem Ermeniler lehine ıslahat istemekte ve hem de "Ermenilerin Kürtler ile Çerkezlerin saldırılarından korunmasını" talep etmekteydi. 11 Mart 1920 tarihinde, Lordlar Kamarasında yaptığı bir konuşmada, İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon "Ermeniler masum birer kızu değildir ve şu anda elimde Ermenilerce Türklere karşı girişilen kanlı olayları belgeleyen dokümanlar bulunmaktadır." demektedir. Şayet kan akıtmadırlarsa, antlaşmaya böyle bir madde koydurularının gerekçesini anlamak mümkün değildir. Siz masumsanız, hiç bir şeyden korkmanızı gerektirecek bir şey yoktur. Şayet suç işlemişseniz, olabilecek şeylerden doğal olarak korkarsınız.

(56) Ayastefanos Antlaşması, 61. madde.

(57) BOA., MV. Dosya No:230, Gömlek No:94, Tarih: 22/Z /1331 (Hicri).

(58) BOA., MV, Dosya No:232, Gömlek No:66, Tarih: 1332 (Hicri).

(59) Bugünkü Mardin, Dargeçit ilçesi.

(60) BOA., DH.İD., Dosya No:114/-1, Gömlek No:46, Tarih: 22/R /1331 (Hicri).

(61) BOA., DH.İD., Dosya No:162/-2, Gömlek No:39, Tarih: 07/C /1332 (Hicri).

(62) Nitekim Anadolu'da benzer hayır kurumlarının birlikteliğine örnek olarak, Gaziantep Amerikan Koleji ve beraberindeki Amerikan Hastanesi verilebilir.

izin⁶³; Ankara'da bulunan Ermeni Katolik Kilisesi'nin tamiri⁶⁴; Bugün Balıkesir sınırları içerisinde yer alan Burhaniye kazasının Amrudabad⁶⁵ nahiyesi sınırları içerisinde yer alan Yaya köyünde Ermeni cemaatine ait bir kilise ile bir okul ve beraberinde kargir okul inşaatı⁶⁶; Bingöl ili sınırları içerisinde Kiğı kazasına bağlı İvanik karyesinde Kilise'de çan kulesi inşa ettirilmek istenmesi⁶⁷.

Kiliselerin genişletilerek yeniden inşasına ait örnekler; bugün Yozgat ili sınırları içerisinde bulunan Boğazlıyan ilçesi Gönçlü Köyündeki Ermeni Kilisesi'nin genişletilerek yeniden inşa edilmesi⁶⁸; Osmaniye sınırları içerisinde bulunan Bahçe kazasındaki Ermeni Kilisesinin ve yanında yer alan okul binasının yeniden inşa edilmek istenmesi⁶⁹; Kayseri sınırları içerisinde bulunan Darendede Ermenilere ait kilisesinin yeniden inşa edilmek istenmesi⁷⁰; Bayezıd'da Ermeni kilisesinin yıkılarak yeni kilise inşasına ruhsat verilmesi, üstelik kilisenin kullanılabilir olduğu halde yeniden inşa edilmek istenmesi⁷¹, sayıları artarak devam eden genişletme ve yeniden inşa isteklerinin ivme kazandığı; İzmit-Adapazarı'nın Gazeller Mahallesi'nde bulunan Surp İstapanos ismini taşıyan Ermeni Kilisesi'nin temellerinden itibaren olmak üzere bütünüyle yıkılmak istenmesi, yeniden inşa edilecek kilisenin hem genişletilmesi ve bir öncekinde olmayan çan kulesinin yeni inşa edilecek kilisede yapılmak istenmesi⁷²; Bugünkü Mersin iline bağlı Tarsus kasabası sınırları içerisindeki Ermeni Mahallesi'nde, Ermeni Katolik Cemaati'ne ait bir kilise inşa edilmek istenmesi⁷³, Muş sancağı sınırları içerisinde Norşin, Oğonek ve Eruh köylerindeki Ermeni Katolik Cemaati'ne ait kiliseler tamir ve bakımları yapılacakken beraberlerinde birer okul yaptırılarak inşaatlarına izin verilmesinin istenmesi⁷⁴, Erzurum vilayetine bağlı Keskin kazasında Narman isimli köyde, Ermeni Katolik cemaatine ait olmak üzere yeniden bir kilise inşa edilmek istenmesi⁷⁵, Bugünkü Bolu vilayeti sınırları içerisinde

bulunan Devrek kazasında bulunan Ermeni Katolik kilisesinin beraberinde ve müstemi-latı içerisinde bir çan kulesi açılmak suretiyle üzerine de bir çan'ın monte edilmesine izin verilmesi,⁷⁶ Yozgat vilayeti sınırları içerisinde, Sarıkaya ilçesine bağlı Melez köyünde⁷⁷ Ermeni cemaati tarafından izinsiz olarak inşa edilmeye başlanılarak bitirilen kilise için izin çıkartılmasının gerektiği Ermeni cemaati temsilcilerine bildirilmiş olup, bu ve benzer türden kiliseler açılması süreklilik ve yoğunluk arz etmektedir⁷⁸.

Kocaeli-İzmit'te Ermeni Protestan kilisesinin yıkılmasıyla, kilisenin temelden olmak üzere yeniden inşasıyla binanın alt katına bir erkek okulu açılması ve bina eklentilerine yine bir kız okulu ilave ile görevli Ermeni papazlarının ikametgâhının açılması

(63) Bu konuda detaylı bir örnek olmak üzere bkz.; "...Ankara Vilâyeti'nde Boğazlıyan Kazası'nın İğdeli karyesinde şerâit-i muharrere ile Ermeni cemaatine mahsus olarak kârgir bir çan kulesini muhtevî bir bâb kilise inşasına ruhsat i'tâsı hakkında makam-ı vâlâlarından vârid olan 20 Teşrin-i Evvel sene 328 tarihli ve 558 numaralı tezkire üzerine Şûrâ-yı Devlet kararıyla tanzim ve takdim olunan irâde-i seniyye lâyhâsı imza-yı hümâyûn-ı cenâb-ı Padişahî ile tasdik buyurulduğundan suret-i musaddakası, tasdir olunan emr-i âli ile beraber savb-ı âlilerine isrâ ve Dahiliye Nezâret-i Celilesi'ne malumat i'tâ kılınmakla ifa-yı muktezâsına..." BOA., DH.İD., Dosya No:162/2, Gömlek No:3, Tarih: 05/C /1331 (Hicrî).

(64) BOA., YA.RES., Dosya No:111, Gömlek No:12, Tarih: 06/Za/1318 (Hicrî).

(65) Nam-ı diğer Armudabad

(66) BOA., DH.İD., Dosya No:162/2, Gömlek No:6, Tarih: 06/B /1331 (Hicrî).

(67) BOA., DH.İD., Dosya No:162/1, Gömlek No:43, Tarih: 08/M /1331 (Hicrî).

(68) BOA., DH.MUİ., Dosya No:43/1, Gömlek No:42, Tarih: 14/Za/1327 (Hicrî).

(69) BOA., Y.PRK.UM., Dosya No:76, Gömlek No:54, Tarih: 26/R /1323 (Hicrî).

(70) BOA., İ.AZN., Dosya No:59, Gömlek No:13, Tarih: 05/Za/1322 (Hicrî).

(71) BOA., DH.İD., Dosya No:162/2, Gömlek No:44, Tarih: 30/B /1332 (Hicrî).

(72) "...Adapazarı Kasabası'nın Gazeller Mahallesi'nde kâin Surp İstapanos nâmındaki harâb Ermeni kilisesinin hedmiyle bir çan kulesini muhtevî bulunmak üzere yeniden bir kilise inşasına ruhsat i'tâsı hakkında makam-ı âli-i âsafânelerinin 19 Mart sene [1]328 tarihli tezkiresi üzerine Şûrâ-yı Devlet kararıyla tanzim ve takdim kılınan irâde-i seniyye lâyhâsı imza-yı hümâyûn-ı cenâb-ı Padişahî ile tasdik buyurularak..." Bkz., BOA., DH.İD., Dosya No:114/2, Gömlek No:11, Tarih: 23/Ş /1330 (Hicrî).

(73) BOA., İ.AZN. Dosya No:52, Gömlek No: 10 Tarih: 29/C /1321 (Hicrî).

(74) BOA., İ.AZN.) Dosya No:33, Gömlek No: 3, Tarih: 09/Za/1316 (Hicrî).

(75) BOA., İ.ŞD.,) Dosya No:119, Gömlek No:7160, Tarih: 20/Za/1309 (Hicrî).

(76) BOA., DH.İD., Dosya No:114/1, Gömlek No:49, Tarih: 06/C /1330 (Hicrî).

(77) BOA., DH.İD., Dosya No:114/2 Gömlek No:13 Tarih: 11/N /1330 (Hicrî).

(78) BOA., DH.İD., Dosya No:114/2, Gömlek No:13, Tarih: 11/N /1330 (Hicrî).

için hükümetten izin istenmiştir. Binalara yeniden eklentide bulunmak burada da vardır. Hükümet bu konuda da gereken izinleri vermiş ve eklentilerde dâhil olmak üzere inşaat bitirilmiştir.

Sivas vilayetine bağlı Divriği kasabasındaki bazı Ermeni Protestan Cemaati'ne bağlı şahısların, kendi mezheplerinin dini ritüellerini yerine getirmek ve uygulamalı olarak göstermek bakımından kiliselerinin yanına hususi olarak bir kız okulu açmak istediklerinden bahisle, bu okulun açılıp açılmayacağı hususunda ve ne şekilde açılmasının uygun olacağı konusunda Sivas vilayetinden detaylı bilgi istenmiştir. Yine bu tarihlerde bu tür okulların sayasal olarak artış gösterdiği gözlemleniyor⁷⁹. Yine Sis-Kozan Sancağı Mahmutlu beldesinde yer alan Surp Sarkisyan isimli bir Ermeni kilisesinin asıl binada olmadığı halde, hem kilise binasının yenilenmesi ve hem de beraberinde bir çan kulesi yapmak için izin istediği anlaşılmaktadır⁸⁰.

Bütün bunların yanında, bazı kilise dini görevlileri Ermeni terör örgütlerinin hedefinde yer almışlardır. Mesela, Dâhiliye Nezaretinden, Canik Mutasarrıflığına gönderilen, 12 Mart 1330 tarihli şifre telgrafta, "...Samsun ve Bafra'daki Ermeni kiliseleri rahiblerinden ba'zılarının azl ve tebdîli Ermeni ahâli arasında muhtelif cereyânlar hâsıl ettiği... " denilerek, Bafra'da bulunan Hınçakyanların şimdiki râhibi tehdîd sûretiyle kilisede icrâ-yı ayından men' ettikleri haber alındığından..." denilerek konunun en seri biçimde araştırılması istenmiş⁸¹, gelen cevabi yazıda "...bunun için birkaç def'a Ermeni patriğine her iki taraftan telgraf keşide edildiği anlaşıldığından mes'elenin ne mâhiyetde olduğunun ve Hınçakyanların derece-i müdâhaleleriyle maksadlarının bi'l-etrâf iş'ârî lüzûmunun mahallerine tebliğ buyurulması ma'rûzdur..." denilmektedir⁸². Kiliselerin kendi aralarında da bir takım ihtilafli konular bulunmaktaydı⁸³.

Osmanlı devleti, Ermenilere ait kiliselerin her türlü hak mahrumiyetinden ve tecavüzden uzak tutulması için her türlü tedbiri almaktaydı. İstanbul'daki Ermeni Patrikhanesi ve İstanbul ve Tevâbi'i Ermeni Patriği Yeğişe Turyan⁸⁴'ın talebiyle hükümete bildirildiği olaya göre, Diyarbakır vilayetine bağlı Çermik kazasına bağlı Çüngüş nahiyesinde bulunan Ermeni manastırına ait bağ, bahçe ve tarlalara el konulması üzerine bunun önlenmesi yönünde her türlü tedbiri alarak bunun önüne geçmiştir. Bütün bu gayrimenkullerin, Manastır ruhani reisi Rahip Bağdasar Efendi'nin malı iddia edilmiş, rahibin çocuğunun olmaması gerekçesiyle, manastır emlakı müzayedeye çıkartıldığı için hükümet duruma el koyarak bunun mümkün olamayacağını belirtmiştir⁸⁵.

Osmanlı Devleti'nin Ermeni kilise, manastır, okul, mezarlık v.b. gibi yapılarının korunması, geliştirilmesi, tamir, bakım ve onarımlarının yapılmasında gereken her türlü yardımı göstermesine karşın Ermeni cemaati, başta Patrikleri olduğu halde, Osmanlı devletinin aleyhinde faaliyet gösteriyorlar, Osmanlı devletini batı kamuoyu nezdinde zor duruma düşürüyorlardı. Mesela; Patrik

(79) BOA., MV, Dosya No:113, Gömlek No:138, Tarih: 12/Ca/1324 (Hicri)

(80) BOA., DH.İD., Dosya No:162/-2, Gömlek No:38, Tarih: 07/C/1332 (Hicri).

(81) BOA., DH. KMS. Dosya. 18, Gömlek: 27-1.

(82) BOA., DH.KMS. Dosya: 18, Gömlek: 27-2.

(83) Bunlardan birisinde, Kırmastı'da (Bursa'ya bağlı Mustafa Kemal Paşa ilçesinin eski adı.) Ermeni cemaati ile kilise heyeti arasındaki ihtilaf hakkında merkezden gereken bilgilendirmenin gönderildiği ve durum hakkında bu minvalde hareket edilmesi gerektiği bildirilmektedir. Bkz., BOA., DH.İD., Dosya No:116, Gömlek No:81, Tarih: 18/Ra/1332 (Hicri).

(84) Yeghische Tourian-Yeğişe Turyan(1909-1910) yılları arasında İstanbul Ermeni Patrikhanesi Patriği, bkz.; https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_Armenian_Patriarchs_of_Constantinople.

(85) "...ikame olunan dava ve sebk eden muhakeme neticesinde emlak-i mezkûrenin mine'l-kadim manastır-ı mezkûr merbûtât ve akârâtından bulunduğuna ve binâenaleyh mahlûliyeti mevzû'ı bahs olamayacağı gibi nezâret-i müşârunileyhâ tarafından müdahaleye ve âhara bey' ve tefvîze asla hak ve salâhiyet bulunmadığına dair lâhık olan hüküm istinâfen ve temyizden tasdik olunarak lâ-yetegayyer hâlini iktisâb etmiş olmasına rağmen mahallince müdahaleye ve emlak-i mezkûreden bazılarının bey' ve tefvîzine devam edilmekte bulunduğu makam-ı sâmi-i Sadâret-penâhileri'ne takdim kılınan 19 Muharrem sene [1]327 ve 29 Kânûn-ı Sâni sene [1]324 tarih ve 61 numaralı tahrîr ile arz u beyân olunarak kesb-i kat'iyet etmiş ilâma müstenid bulunan manastır-ı mezkûr hukuğunun seti'an ve cidden muhafazası lüzûmunun ve hilâfında hareketde devam eden memurinin taht-ı mes'uliyete alınacaklarının bâ-telgraf mahalline iş'âr buyurulması..." Bkz., BOA., DH.MUI, Dosya: 90, Gömlek: 20-3, Tarih: 15 R 1326.

Nerses Varjabedian⁸⁶, meselenin ihtilâl ve isyan ile halledilmesi gerektiğine inanmış ve bunu hazırlamak için de Patrikhane’de “*Islahat Komisyonu*” adı ile bir komisyon kurmuş idi⁸⁷. Bu komisyon tarafından, 1879 yılı ortalarında Piskoposluklara gönderilen genelge, bir cümle ile Ermenileri isyana davet ediyordu. Bu genelgede, vilâyetlerdeki Ermeni din adamlarına hitaben aşağıdaki hususlara riayet etmeleri isteniyordu⁸⁸.

- 1- Ermenistan Meselesi’nin yaşatılabilmesi için Gregoryen, Protestan, Katolik ve diğer mezheplerden olan Ermeniler, bu konuda birlik hâlinde tutulmalıdır.
- 2- Okullardaki çocukların fikirleri Ermenistan Meselesi ile doldurulmalıdır. Okulu olmayan ve öğretmen tutmaya gücü yetmeyen köylerde hiç değilse papazlar, erkek ve kız çocuklarına imza atmasını öğretmelidirler. Ayrıca, şehirlerde ve köylerde; okuma-yazma bilmeyen büyüklere de yazı yazmayı öğretsinler. Hiç olmazsa imzalarını atabilsinler. Zira bu, ileride lâzım olacaktır,
- 3- Vilâyetlerdeki Ermeni meclisleri ve başkanları, yabancı konsoloslar ile sık sık görüşüp buluşmalıdırlar. Ermenilerin dertleri konsoloslara açıkça bildirilmeli ve konsoloslar ile tam ve yakın bir ilişki kurulmalıdır,
- 4- Avrupa, bütün Ermenilerin haklarını gözetir ve arka olur. Avrupa’nın medeni devletleri buna hazırdır. Hıristiyan Ermeniler’in dertlerini duymak ve onlara derman bulmak, Berlin Kongresi’nin 61. Madde’si gereğidir. Şimdi biz bu durumu konsoloslara ispat etmeye çalışarak, Ermenilerin becerikli, namuslu, bilgiye susamışlığını göstererek, ıslahat ve emniyeti arzulanmışımızı kabul ettirmeliyiz,
- 5- Her nerede olursa olsun, karşınıza çıkan Avrupalı yolcular, güler yüzle karşılanıp ağırlanmalı, Ermenilerin mi-

safirperverliği gösterilmelidir. Onlara eski Ermenilik hikâyeleri anlatılarak, Ermeni Davası ‘na yardımcı olmaları sağlanmalıdır.

- 6- Bu hususlar, kilise cemiyetlerine, papazlara ve kilise cemaatine duyurulmalı ve telkin edilmelidir,
- 7- Osmanlı Devleti, sizin Avrupalı yolcular ile kuracağınız samimî ilişkilere engel olamayacaktır. Eğer bunun için zulüm ve işkenceye uğranılırsa, mahallî hükümete ve en yakın konsolosa durum bildirilmeli, Patrikhane’ye de olup bitenler bütün ayrıntıları ile yazılmalıdır.

Ankara vilayetine bağlı, Develi kazası Everek kasabasında Surp Toros Kilisesi bahçe avlusunda öğrencilerin eğitim görmesi amacıyla yaptırılacağı ifade edilen bir Ermeni mektebi inşa edilmesi için izin istenmiş⁸⁹ ve hükümet Ermeni mektebinin inşa edilmesine izin vermiştir. Yine, Ankara’da bulunan bir kısım, Ermeni Katolik Cemaati’ne ait arsa üzerine yeniden yapılmak suretiyle yeni bir kilise ile beraberindeki müstemilata kilisenin dini görevlerini icra eden görevlilerin kalması

11

(86) Patrik Nerses Varjabedian (1837-1884) ([http://en.wikipedia.org/wiki/File:Nerses_Varjabedian_\(1837-1884\).jpg](http://en.wikipedia.org/wiki/File:Nerses_Varjabedian_(1837-1884).jpg); Migirdiç Hürimyan (1869-1874)’dan sonra Patrik olmuş ve Hürimyan’ın izinden yürümüştür. 1876’da II. Abdülhamid tahta geçmiş ve I. Meşrutiyet ilan edilmiştir. Nerses Varjabedian, Bulgar meselesini halletmek için toplanan İstanbul Konferansı (12 Aralık 1876-20 Ocak 1877) sırasında İngiliz Büyükelçisi Henry Elliot’a, eski Patrik Hürimyan tarafından tertip edilmiş olan Osmanlı Ermenilerine yapılan sözcük baskıları gösteren bir rapor vermiş, fakat konferansın konusu sebebi ile bu teşebbüsten bir netice alınamamıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Osmanlılar’ın barış istemeleri üzerine 31 Ocak 1878 tarihinde Edirne’de yapılan mütareke ile sona ermiş, barış şartları ise Ayastefanos (Yeşilköy)’ta tespit edilmiştir. Ayastefanos (Yeşilköy)’ta devam eden barış görüşmeleri sırasında bizzat Nerses Varjabedian ve bazı Ermeni ileri gelenleri, Rus murahhas heyeti başkanı, Çar’ın kardeşi Grandük Nikola ile görüşerek, antlaşmaya Ermeniler ile ilgili bir madde koydurmayı başarmışlardır. 3 Mart 1878 tarihinde Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan ve gayet ağır hükümler taşıyan Ayastefanos Antlaşması’nın 16. maddesinde geçen “Ermenistan” tabiri ile böyle bir melekentin varlığı da Osmanlı Devleti’ne kabul ettirilmiştir. Bkz.; <http://www.turkishnews.com.tr/content/2010/12/30/kilise-ermeniler-sorununun-neresinde-1/>

(87) Vağarşag Seropyan, “Nerses Varjabedian”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Tarih Vakfı Yayınları, c. 7, İstanbul, 1994, s. 368-369.

(88) Erdal İltir, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Sayı: 3, Ankara, 1996, s. 74-75. Ayrıca bkz.; <http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale46.html> (Erişim Tarihi: 28.09.2014).

(89) BOA, İ.MF, Dosya No:21 Gömlek No:3, Tarih: 17/Ca/1331 (Hicri).

maksadıyla denilerek, papaz ve bekçi odaları inşasının⁹⁰ yapılmasına izin istenmesi ve bu iznin verilmesi üzerine de kısa zamanda adı geçen bina ve müstemilatlarının yapım süreçlerinin yerine getirilmesi, Ege bölgesinde, İzmir Bayraklı'da bulunan ve o yörenin halkından olan bir kısım Ermeni cemaatince okul için kiralanan hanenin üzerine çan talik edilmemek şartıyla cemaatin ibadetlerini yapabilmesi için izin istenmesi ve bunun üzerine bu iznin verilmesini müteakip, bunun bir odasında ancak ayın yapılabileceği⁹¹ bildirilmiştir.

Sonuç

XIX. yüzyıl ortalarından itibaren ulusçuluk akımının etkisiyle Ermeniler, çoğunlukta olmadıkları halde, Osmanlı İmparatorluğu topraklarında bağımsızlık hareketlerine girişmişlerdir. Esasen, Osmanlı Tarihi boyunca, tarihin hiç bir döneminde Ermeni toplumu yaşadıkları şehirler itibariyle çoğunluğu oluşturamamışlardır. Osmanlı İmparatorluğu, diğer gayr-i Müslim vatandaşlarına gösterdiği geniş hoşgörüyü, Ermeni yurttaşlarına da göstermiş, dini, milli, ırki, mezhepsel v.b. gibi hususları esirgemedi rahat, güvenli ve hoşgörülü bir ortamda yaşamlarına devam etmelerine imkân sağlamıştır. Öylesine içten Ermeni vatandaşlarımızı benimsemiş ve güven duygusu taşımıştır ki, onlara millet-i sadıka unvanını layık görmüştür. Yurttaşlarımızın, Ermeni kiliseleri, rahatça ibadet ettikleri bir ortamda sürekli açık kalmış, Osmanlı Devleti dinlerinin koruyucusu ve himayecisi olmuştur. Ancak, XIX. yüzyılda bununla yetinmek istemeyen Ermeni yurttaşlarımız, kiliseleri ideolojik Ermeni milliyetçiliği için kullanmaya başlamışlar, bağımsız Ermeni devleti yolunda önemli bir basamak olarak kullanmışlardır. Osmanlı Devleti'nin geçmişten beri gelen hoşgörülü politikaları Ermeni kilisesi tarafından görmezden gelinmiştir. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kiliseler, beraberlerinde inşa edilen çan kuleleri, okullar, hastaneler v.b. gibi kurumları aracılı-

ğı ile Ermeni bağımsızlık hareketlerine destek vermek amacıyla siyasi ve ideolojik birer merkez durumuna gelmişlerdir. Nitekim bu yüzyılın ortalarından itibaren Ermeni kiliselerinin yapımı için ardı arkası kesilmeyen isteklerde bulunulmaya başlanmıştır. Ermeni kiliseleri normal şartlar altında nicelik olarak yetmesine rağmen yeni yeni taleplerle yeni kilise binalarının inşa edilmesi süreçleri hızlandırılmıştır. Bir kısmı ise yangınlar neticesinde tamamen yıkılmış olduğundan yenilerini yaptırmak için uğraş vermişlerdir. Kiliselerde çoğunlukla yangın çıkması dikkat çekicidir. Kiliselerin yanına sıklıkla okul açtırılmak istenmesi aynı şekilde gözden kaçmamaktadır. Kilise ve yanı başına inşa edilen diğer sosyal kurumlar, bir taraftan misyonerliğin yaygınlaştırılmak istendiğini çağrışım yaptırırken, bu tür sosyal kurumların halk üzerindeki psikolojik olumlu etkisi ile kilise kurumuna daha sıcak bir yaklaşım tarzı sağlanılmaya çalışıldığı izlenimini artırmaktadır. Osmanlı Devletini batı kamuoyları karşısında zor durumda bırakmak için ardı arkası gelmeyen isteklerde bulunmuşlardır. Kilise yapılanması içerisinde, Ermeni mezheplerinin kendi aralarındaki dini görüş ayrılıkları da bu dönemde iyice su yüzüne çıkmıştır.

Kaynakça

1-Arşiv Kaynakları:

Başbakanlık Osmanlı Arşivi=BOA, MV., Dosya No:239, Gömlek No:52, Tarih: 20/Ca/1333 (Hicri).

BOA, İ.AZN., Dosya No:48, Gömlek No:1, Tarih: 05/B/1320 (Hicri).

BOA, DH.İD., Dosya No:114/-1, Gömlek No:8, Tarih: 04/M/1329 (Hicri).

BOA, DH.İD., Dosya No:114/-2, Gömlek No:13, Tarih: 11/N/1330 (Hicri).

BOA, İ.AZN. Dosya No:54, Gömlek No:14, Tarih: 21/L/1321 (Hicri).

BOA, DH.İD., Dosya No:162/-2, Gömlek No:60, Tarih: 17/S/1333 (Hicri).

(90) BOA, İ.AZN., Dosya No:43, Gömlek No: 12, Tarih: 13/Ca/1319 (Hicri).

(91) BOA, DH.İD., Dosya No:162/-2, Gömlek No:57, Tarih: 16/Za/1332 (Hicri).

BOA, DH.İD., Dosya No:162/-2, Gömlek No:42, Tarih: 03/B /1332 (Hicrî).

BOA, MV, Dosya No:235, Gömlek No. 17, Tarih: 14/C /1332 (Hicrî).

BOA, MV, Dosya No:233, Gömlek No:121, Tarih: 23/Ra/1332 (Hicrî).

BOA, DH.İD., Dosya No:214, Gömlek No:9, Tarih: 06/C /1332 (Hicrî).

BOA, İ.MF., Dosya No:22, Gömlek No:1, Tarih: 12/L /1332 (Hicrî).

BOA, DH.İD., Dosya No:30/-2, Gömlek No:42 Tarih: 01/C /1331 (Hicrî).

BOA, MV, Dosya No:241, Gömlek No:11 Tarih: 11/Ş /1333 (Hicrî).

BOA, İ.MF., Dosya No:21, Gömlek No:2, Tarih: 14/N /1331 (Hicrî).

BOA, İ.MF., Dosya No:17, Gömlek No:5, Tarih: 09/Z /1328 (Hicrî)

BOA, İ.MF., Dosya No:16, Gömlek No:6, Tarih: 16/N /1328 (Hicrî).

BOA, İ.MF., Dosya No:15, Gömlek No:9, Tarih: 29/Ca/1328 (Hicrî).

BOA, İ.AZN., Dosya No:57, Gömlek No: 6, Tarih: 02/C /1322 (Hicrî).

BOA, İ.AZN., Dosya No:54, Gömlek No:11, Tarih: 13/Za/1321 (Hicrî).

BOA, A.MKT.MHM., Dosya No:700, Gömlek No:31, Tarih: 21/L /1314 (Hicrî).

BOA, A.MKT.MHM., Dosya No:630, Gömlek No:6, Tarih: 21/R /1314 (Hicrî).

BOA, İ.AZN., Dosya No:15, Gömlek No:1 Tarih: 01/S /1313 (Hicrî).

BOA, İ.AZN., Dosya No:13, Gömlek No:7, Tarih: 08/L /1312 (Hicrî).

BOA, Y.A...RES., Dosya No:69, Gömlek No:23, Tarih: 18/Ş /1311 (Hicrî).

BOA, İ.AZN., Dosya No:4, Gömlek No:4, Tarih: 06/Za/1310 (Hicrî).

BOA, Y.A.RES., Dosya No:55, Gömlek No:66, Tarih: 16/Z /1308 (Hicrî).

BOA, İ.ŞD., Dosya No:105, Gömlek No:62, Tarih: 09/R /1308 (Hicrî).

BOA, Y.PRK.BŞK., Dosya No:41, Gömlek No:70, Tarih: 20/Z /1312 (Hicrî).

BOA, İ.AZN., Dosya No:39, Gömlek No:13, Tarih: 07/Ra/1318 (Hicrî).

BOA, DH.İD. Dosya No:162/-2, Gömlek No:47, Tarih: 11/Ş /1332 (Hicrî).

BOA, İ.AZN., Dosya No:5, Gömlek No: 13, Tarih: 29/S /1321 (Hicrî).

BOA, Y.PRK.A. Dosya No:15, Gömlek No:4, Tarih: 26/Ra/1326 (Hicrî).

BOA, Y.PRK.ZB., Dosya No:14, Gömlek No:87, Tarih: 04/B /1312 (Hicrî).

BOA, Y.PRK.ZB., Dosya No:14, Gömlek No:20, Tarih: 22/Ra/1312 (Hicrî).

BOA, DH.İD., Dosya No:172, Gömlek No:4, Tarih: 16/R/1332 (Hicrî).

BOA, MV, Dosya No:230, Gömlek No:94, Tarih: 22/Z /1331 (Hicrî).

BOA, MV, Dosya No:232, Gömlek No:66, Tarih: 1332 (Hicrî).

BOA, DH.İD., Dosya No:114/-1, Gömlek No:46, Tarih: 22/R /1331 (Hicrî).

BOA, DH.İD., Dosya No:162/-2, Gömlek No:39, Tarih: 07/C /1332 (Hicrî).

BOA, DH.İD., Dosya No:162/-2, Gömlek No:3, Tarih: 05/C /1331 (Hicrî).

BOA, Y.A.RES., Dosya No:111, Gömlek No:12, Tarih: 06/Za/1318 (Hicrî).

BOA, DH.İD., Dosya No:162/-2, Gömlek No:6, Tarih: 06/B /1331 (Hicrî).

BOA, DH.İD., Dosya No:162/-1, Gömlek No:43, Tarih: 08/M /1331 (Hicrî).

BOA, DH.MUİ., Dosya No:43/-1, Gömlek No:42, Tarih: 14/Za/1327 (Hicrî).

BOA, Y.PRK.UM., Dosya No:76, Gömlek No:54, Tarih: 26/R /1323 (Hicrî).

BOA, İ.AZN., Dosya No:59, Gömlek No:13, Tarih: 05/Za/1322 (Hicrî).

BOA, DH.İD., Dosya No:162/-2, Gömlek No:44, Tarih: 30/B /1332 (Hicrî).

BOA, DH.İD., Dosya No:114/-2, Gömlek No:11, Tarih: 23/Ş /1330 (Hicrî).

BOA, İ.AZN., Dosya No:52, Gömlek No: 10 Tarih: 29/C /1321 (Hicrî).

BOA, İ.AZN., Dosya No:33, Gömlek No: 3, Tarih: 09/Za/1316 (Hicrî).

BOA, İ.ŞD., Dosya No:119, Gömlek No:7160, Tarih: 20/Za/1309 (Hicrî).

BOA, DH.İD., Dosya No:114/-1, Gömlek No:49, Tarih: 06/C /1330 (Hicrî).

BOA, DH.İD., Dosya No:114/-2, Gömlek No:13 Tarih: 11/N /1330 (Hicrî).

BOA, DH.İD., Dosya No:114/-2, Gömlek No:13, Tarih: 11/N /1330 (Hicrî).

BOA, MV, Dosya No:113, Gömlek No:138, Tarih: 12/Ca/1324 (Hicrî)

BOA, DH.İD., Dosya No:162/-2, Gömlek No:38, Tarih: 07/C /1332 (Hicrî).

BOA, DH. KMS. Dosya No: 18, Gömlek No: 27-1.

BOA, DH.KMS. Dosya No: 18, Gömlek No: 27-2.

BOA., *DH.İD.*, Dosya No:116, Gömlek No:81, Tarih: 18/Ra/1332 (Hicri).

BOA., *İ.MF.*, Dosya No:21 Gömlek No:3, Tarih: 17/Ca/1331 (Hicri).

BOA., *İ.AZN.*, Dosya No:43, Gömlek No: 12, Tarih: 13/Ca/1319 (Hicri).

BOA., *DH.İD.*, Dosya No:162/-2, Gömlek No: 57, Tarih: 16/Za/1332 (Hicri).

BOA., *DH.MUI.*, Dosya: 90, Gömlek: 20-3, Taih: 15 R 1326.

BOA., *DH.MUI.*, Dosya No:12/-3 Gömlek No: 8, Tarih: 19/Za/1327 (Hicri).

BOA., *DH. MUI.* Dosya No:12, Gömlek No:3-8-4.

BOA., *H.MUI.*, Dosya No. 12, Gömlek No.,3-8-3, Tarih: 7 Şaban 1327.

BOA., *DH. MUI.*, Dosya No. 12-3, Gömlek No. 8-8,(Tarih: 18 R 1327).

2-Diğer Kaynaklar

AKŞİN, Sina, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi*, İmaj Yayıncılık, 3. Baskı, Ankara, 1998.

CHOPOURIAN, G.H., *The Armenian Evangelical Reformation*, Causes and Effects, New York, 1972.

DÜZDAĞ, Mehmet Ertuğrul, *Şeybülislam Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, Enderun Kitabevi İstanbul, 1993.

GAILLARD, Gaston, *Türk-Ermeni Sorunu*, (Çev: Nuri Bilgin) Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Grubu Yayınları, İzmir, 2003.

GÜRÜN, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, 5. Baskı, Rüstem Yayınları, Mart, 2001.

İLTER, Erdal, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Sayı: 3, Ankara, 1996.

KARACAKAYA, Recep, "Ermeni Terörünün Farklı Bir Boyutu", *Stratejik Öngörü Dergisi*, TASAM, Sayı: 7, İstanbul, 2005.

KURKJIAN, V.H., *A History of Armenia*, New York, 1959.

MISSAKIAN, Jirair, *A searchlight on the Armenian Question(1878-1950)*, Michegin University Press,1950.

MOSKOFFIAN, J.G. Moskoffian, *Independence for Armenia*, New York 1919.

NALBANDIAN, Louise, *Armenian Revolutionary Movement*, (The Development of Armenian Political Partie through the Nineteenth Century), University of California Press, 1963.

ONUR, Hüdavendigâr, *Ermeni Portreleri*, Burak Yayınları, İstanbul 2000.

PASDERMADJIAN, Garegin -George Nasm-yht, *Why Armenia Should be Free*, Hairenik Publishing Company, Boston, 1918.

SEROPYAN, Vağarşag Seropyan, "Nerses Varjabedian", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Tarih Vakfı Yayınları, c. 7, İstanbul, 1994.

SEROPYAN, Vağarşag Seropyan, "Mağakya Ormanyan", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. VI, İstanbul, 1994.

SOYKAN, T. Tankut, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler-Klasik Dönem Osmanlı Hukukunda Gayrimüslimlerin Hukuki Statüsü*, Ütopya Kitabevi Yayınları, Tarih Dizisi, İstanbul, 1999.

3-İnternet Kaynakları

[http://en.wikipedia.org/wiki/File:Nerses_Varjabedian_\(1837-1884\).jpg](http://en.wikipedia.org/wiki/File:Nerses_Varjabedian_(1837-1884).jpg); .(Erişim Tarihi: 11.09.2014).

<http://www.ermenisorumu.gen.tr/turkce/makaleler/makale46.html>(Erişim Tarihi: 28.09.2014).

<http://www.ermenisorumu.gen.tr/turkce/makaleler/makale46.html>.(ErişimTarihi: 11.09.2014).

<http://www.turkishnews.com/tr/content/2010/12/30/kilise-ermeni-sorununun-neresinde-1/>(Erişim Tarihi: 10.09.2014)

https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_Armenian_Patriarchs_of_Constantinople.(Erişim Tarihi: 11.09.2014)